

KACZENIEC

Caltha palustris

Eksplikacja: Nazwy. Kategoryzacje. Wygląd i właściwości. Ilość. Czas kwitnienia. Lokalizacja. Zastosowania praktyczne i obrzędowe, lecznicze. Przepowiednie. Symbolika. **Dokumentacja:** Pisana poezja chłopska. **Bibliografia.**

Kaczeniec – kwiat żółty niczym *małe kaczuszki* i tak jak one lubiący wodę – w polskiej kulturze ludowej łączony jest symbolicznie z jasnością, słońcem i złotem. Ze względu na kolor wykorzystywano go dawniej do barwienia jajek na Wielkanoc, leczenia żółtaczki lub też dawano go krowom, aby *mleko żólciejsze dawali i masło było żólciejsze*.

* * *

≡ Ogólnopolska nazwa **kaczeniec** oraz jej liczne warianty gwarowe: **akaczeniec**, **kaczeniak** Dej Kiel 23/151, **kaczyniek** AGMaz 5/146, **clacyniec** Kaś Podh 2/223, **kacie** Kaś SGO 1/397, **kaczak**, **kaczenica** SGŚ Wyd 14/13, **kączór** Sych SGKasz 2/117, **kączornice** Sych SGKasz 7/110, **kaceźla** Kaś Podh 4/319, **kacze ziele** TN Szuminka 1990, utrwalają podobieństwo K. do młodych kaczek: *Kaczeńce to żółte, tak jak kaczkki żółte; na wodzie to sobie rośnie i takie małe kaczuszki so żółte, i kaczkki siedzo na wodzie, i może od tego kaczeńce* Pelc SGLub 5/198. Podobną motywację ma być może notowana na Orawie nazwa **gynsie kwiátki** Kaś SGO 1/447.

Żółty, jaskrawy kolor kwiatów K. stał się również podstawą jego innych nazw synonimicznych: **żóltacz** Pelc SGLub 5/515, **żálté kwiáté** Sych SGKasz 2/314 (*my mówili kaczyńce abo żółte kwiotki* SGP PAN/K); **żłotawice** Sych SGKasz 6/238; stpol. **maślen**, **maśłosz** Budz Słow 236, **maślesz**, „bo farbuj masło wiosenne na żółto” Rost Symb 1/164; **jajecznik**, **psi jajecznik** Sych SGKasz 2/75; **knieć** AGMaz 5/147, **kinieć** Budziszewska 1974, s. 284, **kniecie** Kaś SGO 1/447, **knecina** Pod SGŚ 137, **kniat** MSGP 105 (*kniat abo kaczyniec, to jest tyn sam* Pelc SGLub 5/207), **likniat** Budziszewska 1974, s. 284, **ikniat** Pelc SGLub 5/182 – związane najprawdopodobniej z czasownikiem *niecić* Brüc SE 240 ‘rozpalać ogień’, por. pruskie *knaistis* ‘pożar’ Rost Symb 1/164 (nie wyklucza się też, że *knieć*, *kniat* to skrócone formy od *łuknieć* JP 1985/158, zob. niżej); związek K. z ogniem widoczny jest w wierszu chłopskim, gdzie *kaczeńce*, to *łak żółte znicze*, które *zapłoną* nad poległymi w walce 14, także 13.

Inne nazwy synonimiczne K. utrwalają jego:

(a) miejsce rośnięcia: **bagno**, **blotuch**, **blatuch** Kaś SGO 1/447 (bot. nazwa K. to *knieć błotna*); **łuknieć** (prawdopodobnie od bałto-słowiańskiego **luk-na-* ‘bagno, moczar’, ale możliwy też związek z indoeuropejskim **leuk* / **louk* ‘świecić’ JP 1985/158); stpol. **łotacz**, **łotać** – prawdopodobnie od psł. **loky* ‘kałuża’ Budz Słow 235, na podobnej zasadzie też **łatóc** Wisła 1888/697, **łatacz**, **łatać**, **łataj**, **łatoń** Pelc SGLub 5/274, **łotasz** ZWAK 1882/238, **łotot** Pal Zer 81; **żabie oka** Dej Kiel 31/248, **żabie oczy**, **żabie oczka**, **żabie ślepie**, **żabi skrzek**, **żabie liście**, **żabieniec**, **żabiaka** AGMaz 5/146–147, **ziabiak**,

ziabia mięta Dej Kiel 31/213, bo „nazwy roślin wodnych lub rosnących blisko wody często odnoszą się do żab” Wan Pol 74, 95, choć możliwa jest też inna motywacja: *Żabie oczka, bo tyn kaczyńiec takie wytrzeszczone mo tyn środek jak u żaby oczki* Pelc SGLub 5/511;

(b) wielkość kwiatów: **wołowe oczy, wole oczy** AGMaz 5/147, **wole ślipie** Rog Wag 323, **wołowiec** od „kwiatów dużych jak wole oczy” Rost Symb 1/164; podobnie **bycze oko** SCiesz 56, **bycze oczy** SGŚ Wyd 14/13; **gala** SGP PAN 8/109;

(c) czas kwitnienia: **wojciech** – zakwita na św. Wojciecha (23 IV) Kurek 2004, s. 155, **majówka** Rost Słow 186, zob. czas;

(d) zastosowanie jako karma dla zwierząt: **tuczek** MSGP 300, **tęczk** – bo *tęczką świnie tęczą* Sych SGKasz 5/339; na podobnej zasadzie być może **krowiak, krowińc, krowinki, krowianki, krowi kwiata** Sych SGKasz 2/264, 265, zob. zastosowania praktyczne;

(e) działania lecznicze: **kolkownik** – wierzone, że K. jest pomocny przy kolce sercowej Sych SGKasz 2/189, zob. zastosowania lecznicze;

(f) działania szkodliwe: **liszaje** – dawniej zakazywano dzieciom zbierania K., żeby nie zatarły sobie nimi oczu lub żeby im się nie robiły od nich liszaje na rękach i twarzy (wierzenie być może przeniesione z podobnego do K. jaskra, którego sok powoduje zaczerwienienie skóry) JP 1985/159; na podobnej zasadzie prawdopodobnie też **bolioczka, bolióczka** ‘jaskier a. kaczeniec’ Pod SGŚ 42.

Nadto notowane są nazwy: **kmieć** – powstałe przez mechaniczne skojarzenie *knieć* ze słowem *kmieć* ‘włoszianin’ JP 1985/159; **likwiat** Pelc SGLub 5/267, **nikwiat** – prawdopodobnie przez upodobnienie do *kwiat* JP 1985/159, lub *likniat, ikniat* (zob. wyżej); **głuch, głuchy głuch** SGP PAN 8/475–476; **fłisz** SGP PAN 7/529; **łącznik** Sych SGKasz 3/29 – być może dlatego, że występuje na łące; **zerrzaga** Sych SGKasz 6/223; **kablón** Sych SGKasz 2/115; **grzebieńiec** Rost Słow 187, **grzebielija; lelija** AGMaz 5/147, → *lilia*; **bąbole** SGP PAN 1/456; **kaški** Kaś SGO 1/411; **camary, camarki** SGP PAN 3/335.

† K. zaliczany jest powszechnie do → *kwiatów*, niekiedy z dookreśleniem *kwiat łąkowy* lub *wodny*. Ze względu na zastosowania lecznicze bywa też określany jako → *ziele* K 46 K-S 468.

⊗ ○ K. rosną *kępami* TL 2016/1–2/24, *duże liście takie majo, takie owalne, takie jak kółeczko, łodyżka i cztery, pięć kwiatuśzków żółtych takich* Pelc SGLub 5/198, zob. 1, 14. Łodygi K. określane są też jako *grube, liście – mięsiste* Pelc SGLub 5/198, *syrokie* Kaś SGO 1/447, a kwiaty – *złote* Poc Poez 258, *Szcz Ant 693, złociste* 7, zob. 5, 6, 11, zob. nazwy.

K. *so nitrawale, na łące to ładnie wygląda, a przyniść du domu, to zwiędno ud razu* Pelc SGLub 5/274. Świeżo po zerwaniu są trujące, ale po wysuszeniu zanika ich szkodliwe działanie Wiet SPog 58.

♣ Występują zazwyczaj w większych zbiorowiskach, dlatego *od kaczyńców* może być *żółto* SGŚ Wyd 14/13. W wierszach mowa o *całych szeregach* K., które *gęsto obsiadają brzegi rzeki* s.

∞ Zakwitają wczesną wiosną 1–6, 8, 14, w kwietniu Gier Szczodr 63, w maju Rog Wag 266, zob. nazwy. W pieśni *na Zielone Świątki są już róże, kwiatki, stoi tu kaczeniec dziewczynie na wieniec* Wisła 1904/194.

△ *K. troche wody muszo mieć, żeby zakwitli* Pelc SGLub 5/274, dlatego rosną nad wodą Szcz Ant 502, na potokach, na stawach TN Śliwnica 1994, przy rzekach Mag Śpiew 12, zob. 8, bagnach SGP PAN/K, mokradłach 13, na łąkach 4, 7, 9–11, 14, zwykle tych podmokłych 4, zob. nazwy.

♣ Zastosowania praktyczne i obrzędowe. Dawniej K. służyły niekiedy za pokarm dla zwierząt, głównie kaczek MSGP 300, świń Górn Malb 2/1/148 i krów. Uważano, że po zjedzeniu K. mleko krowy *zołciejse dawali i masło było zołciejse* Rog Wag 266. K. spożywane przez nie w niewielkiej ilości miały też działać mlekopędnie Wiet SPog 58, a mleko dzięki nim być pożywniejsze ZWAK 1882/238. Z drugiej strony zanotowano też przekonania, że *paskudnika „może dostać krowa z nagłego skubania kaczyńcu lub młodej koniczyny”* MAAE 1910/66, oraz że *kaczeńce ni wolno było do domu przynosić, bo jak małe kurczaki, to wszystko wyzdychają* Pelc SGLub 5/198, *kurczęta pokoślawieju* Nieb Przes 148.

Z pączków kwiatu K. otrzymywano żółty barwnik Kul Wiel 2/317, którym barwiono jajka na Wielkanoc ZWAK 1890/70 (podobny barwnik uzyskiwano z mleczka, jaskra Sych SGKasz 1/278, malwy czy kory dzikiej jabłoni Fran Kal 42). Czasem używano go też do farbowania masła Sych SGKasz 2/75, „aby było żółciejsze” ZWAK 1882/238.

Jak przisła wiosna, to dzieciśka zbiywały kwiotki do rucanio w kościele. Chodziły nad strugi i zbiywały kaczyńce Kaś Podh 4/322.

K. i papierowymi wstążkami przybierano mały świerk, który podczas budowy domu przybijano na szczycie pierwszej krokwi jako tzw. *wichę* Kot San 134.

♣ Zastosowania lecznicze. K. ze względu żółty kolor leczono żółtaczkę (magia sympatyczna), choroby wątroby, śledziony oraz skorbut Wisła 1894/140.

Wierzono, że K. „wszelkie rany, wrzody, czyraki, bolączki goi” ZWAK 1882/205. Na „rany obierające”, które nie chciały się goić, przykładano K. ZWAK 1882/238, na wrzody – liście K. smażone na maśle Wisła 1901/357.

Przy bólu zęba płukano usta wywarem z K. K 46 Ka-S 468.

Przy *kolce sercowej* pito wywar z *kolkownika* Sych SGKasz 2/189, zob. nazwy.

♠ Z obserwacji K. wnioskowano o pogodzie i urodzaju: (a) jeśli kwitły na kępach trawy, spodziewano się mokrego lata, a jeśli w wodzie, lato miało być z małą ilością opadów Gaw Biał 239; (b) bujny wzrost łądyg K. traktowano jako zapowiedź urodzaju jęczmienia Dwor Maz 125.

✠ W wierszach chłopskich K. ze względu na kolor łączony jest symbolicznie z jasnością 5, 13, 14, →słońcem 4 i →złotem 5, 11, np. *słońce złoto rozdaje kaczeńcom* 6, podob. 8, *kaczeńce są tak jasne, jak gdyby na ich twarzach słońce ogromne składało bez przerwy pocałunki gorące* 9, zob. nazwy. Ponieważ zakwita wcześniej, jest też zwiastunem wiosny – *przychodzi ona do chaty z żółtym kaczeńcem wplecionym w jasne loki* 1, także 2–6, 8, 14.

DOKUMENTACJA

PISANA POEZJA CHŁOPSKA

1 – wiosna z żółtym kaczeńcem / wplecionym w jasne loki / przyszła do naszej chaty / i wzięła się pod boki / krytycznie obejrzała bielone wapnem ściany / dotknęła srebrnych bazi / podeszła do pisanek Mag Śpiew 10.

2 – Kiedy kaczeniec rozkwita / i skowronek wiosnę wita, / śpiewa sobie pod niebem, / bo mu wiosna pachnie chlebem. [L. Komornik] Ad Złote 124.

3 – tak jakoś się czuję / ni człowiekiem ni głogiem / ... / kiedy wiosną / pierwszy kwiat kaczeńca na twarz położę / z radosnym płaczem Poc Poez 251.

4 – Tylko z tobą wiosno / znowu zatańczę zaśpiewam / w promieniach słońca / wyrosną kaczeńcem / na podmokłych łąkach / i pośród ptasich nabożeństw / po polach będę się błakał. . . Kocz Pól 61.

5 – Bez zapowiedzi przyszła wiosna / hyżym jaskółczym lotem / ... / Złocistym kręgiem świecą młode kaczeńce / krzyk czajki dolatuje / z łąki nadrzecznej. Mag Brzeg 39.

6 – Wiosną góry wstępują do nieba / w welonach kwitnącej tarniny / słońce złoto rozdaje kaczeńcom / nawet nocą żółcie-maje śnimy [W. Łomnicka-Dulak] Niew Prow 140.

7 – Jak miło w moim domu. Z południa / Pas łąki. Złociste się kąpią kaczeńce. / A majem? Czeremchy tak kwitną nad studnią. / Bzów kiście to same wprost wchodzą na ręce. [S. Buczyński] Szcz Ant 200.

8 – Skawica płynie pośród gór wąwozem / Między drzewami swoim skalnym łozem. / Kaczeńce gęsto obsiadły jej brzegi, / Z nadejściem wiosny całe ich szeregi / Od słońca brały kolory złociste / I spoglądały w nurty wody czystej. [H. Biłka] Szcz Ant 164.

9 – takie w tych polach złote pszenice / takie jasne kaczeńce w łące / jak gdyby na ich twarzach / słońce ogromne / składało bez przerwy / pocałunki / gorące Poc Poez 113.

10 – Modłę się pierwszym kaczeńcem / na pierwszych zielonych pąkach / zerwanych kwiatów naręczem / na łąkach ... [S. Buczyński] Ad Złote 40.

11 – O gdybym mógł – o gdybym tak mógł, / rozzłociłbym się w kaczeńce, / aby wieloma oczyma z łąk / patrzeć w Twe oczy uśmiechnięte / ... / A gdybyś zerwała mnie swą dłonią, / marłbym bez żalu i skargi, / świecąc jak lampa z bukietem z flakonu / nad Twoją głową w noc czarną. . . Poc Poez 388.

12 – Kwiaty na łące kwitną rozmaicie: / a bławatki kwitną w życie, / a kaczeńce koło rowu, / a przyłaszczki w lesie znowu. [L. Komornik] Ad Złote 125.

13 – noc odeszła już czarna / a dzień jeszcze nie przyszedł / dopiero na mokradłach / kaczeniec podpalił ciszę ... Poc Poez 220.

14 – Tym, co odeszli w boju / z ogromną dla przyszłych miłością, / ślę krople potu i znoju / wlane w czerń ziemi / wczesną wiosną. / Z nich wzrosną złociste pszenice, / na apel kłosami zadzwonią, / kaczeńców łąk żółte znicze / pamięcią wdzięczności zapłoną. [K. Wiśniewska] Ad Złote 270.

BIBLIOGRAFIA: Budziszewska Wanda, Wokół nazw lilii wodnych, „Prace Filologiczne” 1974, t. XXV, s. 281–300; Kurek Halina, Językowo-kulturowy obraz wsi podkarpackiej wpisany w nazwy roślin, [w:] Studia linguistica Danutae Wesołowska oblat, Kraków 2004, s. 129–156.

→ KWIAT, LILIA, SŁOŃCE, ZIELE, ZŁOTO.

Katarzyna Prorok